

Міністерство освіти і науки України

Ніжинський
державний університет
імені Миколи Гоголя

Наукові записки

ФІЛОЛОГІЧНІ
НАУКИ

Книга 1

Ніжин – 2009

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя

Серія "Філологічні науки"

*Відповідальний редактор – д. філол. н., проф. **Самойленко Г.В.***

Члени редколегії:

Арват Н.М. – д. філол. н., проф. НДУ ім. Миколи Гоголя;

Астаф'єв О.Г. – д. філол. н., проф. Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Бойко Н.І. – д. філол. н., проф. НДУ ім. Миколи Гоголя;

Ковальчук О.Г. – д. філол. н., проф. НДУ ім. Миколи Гоголя;

Левицький А.Е. – д. філол. н., проф. НДУ ім. Миколи Гоголя;

Михед П.В. – д. філол. н., провідн. спец. Інституту літератури ім. Т.Шевченка АН України та проф. Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя;

Плющ М.Я. – д. філол. н., проф. НДУ ім. Миколи Гоголя та Київського педагогічного університету ім. М.Драгоманова;

Потапенко С.І. – д. філол. н., доц. НДУ ім. Миколи Гоголя.

Постановою ВАК України журнал включено до переліку наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з філології (Бюлетень ВАК України, 2000. – №3. – С. 12).

Рекомендовано до друку Вченою радою Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
Протокол №7 від 02.04.2009 р.

Адреса видавництва університету: вул. Воздвиженська, 3/4,
м. Ніжин, 16600,
Чернігівська обл., Україна.

Тел.: (04631)7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru

Верстка і макетування – Приходько Н.О.
Літературний редактор – Приходько Н.О.
Коректор – Конівненко А.М.

Підписано до друку 19.10.2009 р.
Гарнітура Computer Modern
Тираж 100 пр.

Формат 60x84/8
Офсетний друк
Замовлення № 203.

Папір офсетний
Ум. друк. арк. 15,9

Видавництво НДУ імені Миколи Гоголя, м. Ніжин, Воздвиженська, 3/4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК №1804 від 25.05.04

© Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, 2009 р.

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя

Науковий журнал ○ Рік відновлення видання – 1996

Філологічні науки

ЗМІСТ

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

<i>Купрата Я.</i> Вплив М.В.Гоголя на українську та російську літератури	5
<i>Арват Н.Н.</i> Жінчина в поемі Н.Гоголя "Мертвые души"	10
<i>Якубіна Ю.</i> "Значительное лицо" в житті й творчості Миколи Гоголя	14
<i>Сич М.М.</i> Формування творчого таланту Миколи Гоголя (деякі обставини юнацької біографії)	19
<i>Турчин М.М.</i> Поетика українського неокласичного сонета у контексті ідей Тетяни Бугайко	24
<i>Анненкова О.С.</i> Рецепція релігійно-романтичної традиції енських романтиків у повісті І.С.Шмельова "Неупиваема чаша"	28
<i>Шумило С.М.</i> К вопросу о жанровой структуре и исихастском содержании рассказа о Николе Святоше в Киево-Печерском патерике	32

МОВОЗНАВСТВО

<i>Бондаренко А.І.</i> Лінгвостилістична інтерпретація новели Миколи Хвильового "Синій листопад"	37
<i>Жук Т.В.</i> Порушення чистоти української мови засобами масової інформації	42
<i>Видайчук Т.Л.</i> Традиції формування фонетичного принципу українського правопису (на матеріалі рукописних пам'яток кінця XVII – XVIII ст.)	45
<i>Вакуленко Г.М., Клипа Н.І.</i> Відображення лексики сільського господарства у "Словарі української мови" за редакцією Б.Грінченка	50
<i>Судденко М.С.</i> Ідентифікація складнопідрядних речень з атрибутивними відношеннями за різними науковими класифікаціями	53
<i>Стрішенець Н.В.</i> Сучасні напрями розвитку зарубіжного термінознавства	57
<i>Ролік А.В.</i> Загальні питання контрастивної фразеології (на матеріалі англійських та німецьких ФО з соматичним компонентом)	61
<i>Капуш А.В.</i> Ділова німецька мова: лінгвістичні та методичні проблеми викладання	67
<i>Блажко М.І.</i> Градуальний компонент семантики прикметників і дієприкметників сучасної німецької мови на позначення звучання	70
<i>Морозова О.І.</i> Дискурсивна одиниця неправди як продукт смислотворчої діяльності суб'єкта рефлексії	75
<i>Потапенко С.І.</i> Реляційні конструкції сучасної англійської мови: лінгвокогнітивні принципи аналізу	81
<i>Товстенко Т.В.</i> Перцептивні та ментальні дієслова як маркери точки зору в англомовному газетному дискурсі	85
<i>Славова Л.Л.</i> Роль мовленнєвих стереотипів у формуванні іміджу американських та українських політиків	89
<i>Ємець О.В.</i> Інтертекстуальні тропи в англомовних художніх і публіцистичних творах: функціональний аспект	92
<i>Завальнюк Л.В.</i> Загальні проблеми німецької розмовної мови	95
<i>Стародєдова О.Л.</i> Лінгвістичний статус конотативного значення фразеологічних одиниць (на матеріалі англійської та української мов)	99

УДК 811.161.2'36-112

ТРАДИЦІЇ ФОРМУВАННЯ ФОНЕТИЧНОГО ПРИНЦИПУ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ (НА МАТЕРІАЛІ РУКОПИСНИХ ПАМ'ЯТОК КІНЦЯ XVII – XVIII СТ.)

Видайчук Т.Л.

У статті на матеріалі рукописних пам'яток XVII–XVIII ст. аналізуються особливості становлення і графічного відбиття звуків української мови у їх співвідношенні з традиційними та у фонетичному і правописному їх вираженні.

В статтє на материале рукописных памятников XVII–XVIII веков анализируются особенности становления и графического изображения звуков украинской речи в их соотношении с традиционными в фонетическом и правописном выражении.

Співвідношення між звуком та буквою в сучасній українській мові є результатом діахронічного розвитку мовної системи й характеризується своєю унормованістю і сталістю. Протиставлення між звуком та його орфографічним символом пояснюється, з одного боку, єдністю фонетичного принципу, на якому переважно ґрунтується сучасний правопис, а з іншого – орієнтуванням староукраїнської писемності на кириличну правописну традицію, яка в XVI–XVIII ст. у багатьох випадках була далекою від живого мовлення.

Сказане, проте, не означає, що традиційне кириличне письмо мало у XVI–XVIII ст. цілком сталий характер і не піддавалося змінам. Так, з уведенням у староукраїнську орфографію деяких нових літер, намаганням пристосувати правописну традицію до особливостей живого мовлення виникла значна правописна неунормованість, яка проіснувала аж до кін. XVIII ст., а почасти навіть до XIX ст. Зокрема, у др. пол. XVII – XVIII ст., коли вже потрібно було відбивати на письмі численні звукові зміни, що розвинулися під впливом живого народного мовлення, існували значні труднощі з передачею на письмі цілого ряду звуків.

Більш-менш адекватне висвітлення проблем, якими характеризувалося співвідношення живомовної фонетики і традиційної орфографії, можливе за умови залучення до аналізу не тільки староукраїнських граматик і словників, а й текстів пам'яток, зокрема рукописних, тобто за умови звернення до правописної практики. Зокрема, це звернення допоможе з'ясувати, наскільки глибокими й органічними були історичні корені фонетичного принципу сучасного українського правопису.

Далі зупиняємося на деяких проблемах, які, на нашу думку, виразніше вказують на відбиття ряду звуків у староукраїнській правописній практиці др. пол. XVII – XVIII ст., повніше засвідчують закономірності формування фонетичного правописного принципу. Маємо на увазі такі риси і явища, як:

відображення на письмі звуків [г] та [г']; особливості становлення і графічного відбиття українського звука [и]; співвідношення його з традиційними [і] та [ы] у їх фонетичному і правописному вираженні; відбиття у фонетиці та правописі переходу **ѣ** в і тощо.

1. Звуки [г] та [г'], їх відображення на письмі. Проблема вживання літери **г** та фонем, яку вона відбиває в українському правописі, має давню традицію. Боротьба між кириличною літерою **г** (глаголь) і латинською графемою **g** та кириличним диграфом **кг** триває дуже давно. А з часу введення Мелетієм Смотрицьким у своїй "Граматиці" 1619 року літери **г**, переробленої ним з грецького алфавіту і адаптованої до кириличного письма, завдання писарів значно ускладнюється. Для дослідника історичної фонології та історії правопису ця проблема важлива у плані співіснування вищезгаданих літер та звуків, що вони відбивають у XVI–XVIII ст., зокрема, який звук передавався літерою **г**.

Для з'ясування проблеми звернемося до походження звуків [г] та [г'] і до історії написання літер, якими вони передавались.

В українській мові, як і в білоруській, чеській, словацькій, верхньолужицькій та в південних російських говорах, давній праслов'янський звук [g], властивий нині польській, нижньолужицькій, болгарській, македонській, сербській, хорватській, словенській мовам, а також північноросійським та середньоросійським говіркам, не зберігся, перетворившись у фрикативний [ɣ], а згодом на фарингальний [ɣ] (за винятком білоруської, де залишився фрикативний [ɣ]). За Г.Півтораком, "це сталося, найімовірніше, в кін. VI – пер. пол. VII ст. н.е. в протоукраїнських говірках степового ареалу, яким розмовляли нащадки колишніх антів, а до них скіфи і сармати" [1]. Саме скіфський і сарматський впливи, на думку дослідників, і спричинили зміну **g** → **г**. Хронологічні межі цього процесу визначаються тим, що слов'яни під час великого переселення у VI ст.

рухалися зі Східної Європи в напрямку Балканського півострова і вимовляли вибуховий [g], а східні слов'яни VII–VIII ст. стали проникати із Середньої Наддніпрянщини в басейн Десни й за Прип'ять і мали вже на цьому місці фрикативний приголосний. “Сформувавшись як типова антська риса в умовах посиленних слов'яно-іранських мовних контактів, фрикативний [г] з часом поширився на майже весь “склавінський” культурно-етнографічний ареал. До південно-балтійських “венедських” говорів інновація g → фарингальний г не дійшла” [2].

У південній частині східнослов'янських говорів, на основі яких сформувалась українська мова і далі змінювалась артикуляція фрикативного [г] шляхом пересування назад місця його творення, внаслідок чого він через різні проміжні стадії перетворився на фрикативний приголосний. У протоукраїнських говорах фарингальний [г] формувався, ймовірно, в IX–X ст. Про це свідчать випадки пропуску літери г у пам'ятках XIII ст., розглянутих нами. Наприклад, *рознѣвася* (ХС, 61 зв.), *осподарю* (67), *рабовал* (67 зв.). Якщо риса засвідчена на письмі, то сформувалась вона дещо раніше, узвичаїлась і відбилась у помилкових написаннях писарів, про що свідчать і випадки плутання літер г і х у найдавніших пам'ятках з території України: *хрѣха* (БГД, 79, 103 зв.), *снѣхъ* (132), *ходѣ* (138). Змішування літер г і х також вказує на те, що замість вибухового приголосного давні русичі вимовляли гортанний звук. Отже, заміна проривного [g] фрикативним [г], а потім фарингальним [h] – одна з найдавніших рис, що стали притаманними українській мові.

Ю.Шевельов дотримується іншої думки. “Утворення фрикативного шиплячого [г] відбулось у кін. XII або на поч. XIII ст. Це була всеохоплююча зміна, за винятком сполуки **zg**, в якій **g** збереглося. Зміна охопила всю територію України. Але неможливо встановити місце походження цього явища, що розійшлося променями у всі сторони. Крім того, було охоплено і білоруську мову. Білоруська, можливо, вплинула на південноросійські говори, але не обов'язково саме в цей час” [3].

За Ю.Шевельовим, поштовхом до зміни [г] на [h] був початок розвитку протетичного **h** (приблизно в XVI ст.). Для приставного приголосного фарингальна артикуляція є звичайною. Коли [h] постав як протеза, то існування подвійної артикуляції як [г] і [h] стало надміром і останній звук узвичаївся як основний.

Проблема відзначити окремим знаком фонему /г/ супроти фрикативного звука [h] виявляються в українському письменстві з найдавнішого часу.

Із кін. XIV ст. для позначення вибухового приголосного [g] писарі використовували буквосполучення **kg**, що засвідчено у досліджених нами пам'ятках: *кгрецького* (ЖС-2, 527), *кгрунту* (532), *кгди* (531), *шпекги* (КЖС, 478 зв.).

Лише у XVII ст. М.Смотрицький своєю “Граматику” запроваджує вживання літери **г** для передачі вибухового звука, на відміну від **г**, що означав фрикативний український звук. Автор радив писати: *гвалт, граматика, грецький*.

Такий вибуховий приголосний у досліджених нами пам'ятках передавався латинською буквою **g**: *друнтом* (АК, 9 зв.), *двалт* (АК, 13) та часто вживаним диграфом **kg**. Потрібно зазначити, що вимова

вибухового приголосного передавалася непослідовно, поряд із графемами, що передавали на письмі звучання вибухового приголосного, вживалася літера **г** у тих самих словах: *кгрецького* (ЖС-2, 527) – *але греков* (527), *кгрунтовне* (КЖС, 476) – *але грунтовне* (ЖС-2, 564). Уведена М.Смотрицьким літера при аналізі пам'яток не трапляється.

Фрикативна ж вимова дуже послідовно відбита у розглянутих пам'ятках XVII–XVIII ст.: *ганьблючи* (КЖС, 479), *голосу* (ЗЖЛ, 18 зв.), *Господь* (ЖС-2, 565), *Царигорода* (520). Спостережено також поплутання літер **х** та **г**: *газары* (ЖС-2, 517 зв.) – *хозари* (517 зв.) з одного боку, та літер **к** та **г** – з іншого боку: *козари* (517 зв.).

“В історії українського правопису немає стійкості у передачі і використанні **г**, бо вимова цього звука в іншомовних словах часто відповідає звичайній вимові. Часто буває й так: на письмі зберігається **г**, а вимова його дорівнює [г]” [4]. Можна зробити цікаве спостереження, прослідковуючи історію використання **г**: спочатку запозичувалися слова з **г**, цей знак досить міцно закріпився в правописі, потім його починає заступати знак **г** під впливом вимови, узвичаєної для цього знака; таким чином поступово спочатку у вимові, а потім і в написанні іншомовне слово адаптується до української мови.

Так, Мелетій Смотрицький писав: *граматика, грецький*, тобто для всіх запозичених слів використовував літеру **г**.

За правописом М.К.Грунського, ці самі слова пишуться з кириличною літерою. Але пропонується подвійне написання інших запозичених слів: *гвардія – гвардія, газ – газ, географія – географія, фігура – фігура*. Слова *губернія, грані* пропонується писати з **г**.

Правописні правила, прийняті філологічною секцією Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові радять писати:

“§23. **Г** не **г**:

господар, господарити, господарство, господина, граматика.

§24. **Г** не **г**:

газ, газда, газдувати, газета, гатунок, геґати, гімназія, граф, грунт, гудзь, педагогія, телеграф” [5].

За правилами сучасного правопису, такі слова, як *газ, газета, гімназія, граф, педагогія, телеграф*, адаптувалися до української мови і пишуться з **г**, незважаючи на те, що звук [g] властивий вимові українця, як доводять дані українських діалектів.

Система українського консонантизму впродовж свого історичного розвитку та існування мала дві різні фонемні – /г/ та /г'/, остання з яких довго не відбивалася на письмі окремою літерою слов'янського алфавіту. У добу Київської Русі з другої половини XI ст., коли тогочасна літературна мова і її правопис орієнтувалися на церковнослов'янські зразки і нормувались ними, ці звуки не розрізнялися. Навіть із нововведенням М.Смотрицького у староукраїнській орфографічній традиції переважало використання буквосполучення **kg** та латинської літери **g**. Літеру **г** активно почали вживати в XIX ст., коли український правопис почав характеризуватися певною унормованістю, та у радянський час, коли у 1933 р. було вилучено літеру **г**. Лише у 60-і рр. у період хрущовської “відлиги” її було

поновлено, але лише для фонетичної транскрипції. Ярослав Рудницький мав повну підставу домагатися її поновлення, подаючи меморандум до Організації Об'єднаних Націй з приводу забороненої літери [6]. Вона повернена у правописний обіг останньою редакцією правопису.

Аргументи на користь того, що вилучати фонему /r/ і графему, яка її відбиває, із сучасного українського правопису неправомірні. Оскільки ще у староукраїнський період і до нашого часу кирилична літера **г** (глаголь) передавала звук фрикативний, проривний же звук передавався або буквою **г**, або диграфом **кг**, або літерою латинського алфавіту **g**. Але впродовж усієї історії української мови звуки [g] і [r] розрізнялися як мовцями, так і писарями, як фонетично, так і орфографічно.

2. Особливості становлення та графічного відбиття українського звуку [и]. У системі староукраїнського вокалізму XVII–XVIII ст. до послідовно відбитих живомовних рис належить вимова давніх етимологічних **ы** та **и** як одного звука передньо-середнього ряду та високо-середнього підняття [и]. Ця риса відома уже в др. пол. XI – XII ст. живим південноруським говорам і відтоді широко засвідчується давньоруськими та староукраїнськими пам'ятками. На її наявність у XVII–XVIII ст. вказує низка характерних особливостей тогочасного правопису. П.Житецький писав: "Відомо, що в українському говорі основне **и** стверділо у звук середній між **і** та **ы**, для вираження якого використовуємо звичайну літеру **и**. Середнє малоросійське **и** можна обмежити правобережжям Дніпра і переважно лівим боком. На правому березі Дніпра воно звучало як широкі **ы**. Цим і пояснюється часте використання широкого **ы** замість **и**. А плутання **ы** та **и** свідчить про те, що в українському звукові злилися два різних елементи" [7].

Важко точно сказати, коли почався процес злиття **и** та **ы**. Поступальний розвиток ствердіння **и** може зумовлюватися різницею, яка з'явилася між цим **и** та **і**, що утворився з **ѣ**. Але дослідження житійно-повістевих пам'яток XVII–XVIII ст. показують, що **и** широко вживається на місці етимологічного **ы**, причому в позиціях після приголосних губних, передньоязикових, шиплячих:

а) у коренях слів: *син* (КЖС, 476); *мислить* (476 зв.); *бисть* (ЖЗЛ, 21); *слишачи* (ЖС-2, 529 зв.);

б) у префіксі **ви-**: *випитовати* (ЗЖА, 4); *вискочити* (КЖС, 477); *виправився* (478); *вимислов* (ЖС-2, 530 зв.);

в) у закінченнях: *сокири* (ЗЖА, 10 зв.); *нькоторих* (ЖС-2, 223 зв.);

г) у займенникових формах та прислівникових словах: *ти* (ЖС-2, 518); *аби* (КЖС, 478).

Тут треба зазначити, що прикладів етимологічно правильного вживання **ы** за традицією теж чимало: *вызнали* (ЖС-2, 530); *выхваляють* (532); *выкоренивши* (532 зв.); *мыслив* (518); *быти* (518); *мы* (565); *сыном* (520); *ты* (520); *голосы* (563); *воины* (562 зв.).

За нашими підрахунками, літера **и** вживається на позначення етимологічного **ы** у 49% словоформ досліджених пам'яток, у решті словоформ літера **ы** в такому випадку використовується за традицією. Це свідчить про те, що хоча давні звуки [и] та [ы] злилися в одному середньому українському звукові

[и] і це відбиває тогочасна правописна традиція, проте в розглянутих рукописах релігійного змісту ще досить помітне традиційне написання, з яким гарно були обізнані переписувачі житій. Але не варто забувати, що й народна стихія дає тут вагомий відсоток.

З іншого боку, етимологічний **и** часто передавався через **ы**, виразно вказуючи на тверду вимову попереднього приголосного: *церквы* (ЖС-2, 528 зв.); *голубы* (519 зв.); *христовы* (521 зв.); *Васylieю* (527 зв.); *Рурык* (517 зв.); *Володымера* (561); *народыти* (ЗЖЛ, 47).

Словоформ із таким написанням у текстах 38%, частіше слова пишуться з етимологічним **и**. Відповідні позиції з **и** зустрічаються дуже часто, навіть у тих самих словах і на тій самій сторінці: *Рурик* (ЖС-2, 518); *народил* (ЗЖЛ, 56); *церкви* (ЖС-2, 532); *голуби* (519); *Володимира* (528 зв.); *Василия* (525 зв.).

Цікавим є те, що в житіях Ольги і Володимира (ЖС-2) ім'я князя Володимира трапляється 40 разів. У 16 випадках знаходимо орфографічне оформлення: *Володимир*, 23 рази – *Володымер* і один раз – *Володимер*. Навіть на такому малому матеріалі спостерігаємо значний вплив народного мовлення.

Із прикладів видно, що жива народна вимова **и** та **ы** як українського **и** властива досліджуваним пам'яткам, адже автор вживає ці літери непослідовно; цілком очевидно, що для нього вони злилися в одному українському [и]. Наші пошуки повністю підтверджують тезу М.Семигоновського, що "**и** замість **ы** і, навпаки, **ы** замість **и** дуже непослідовно малоросіяни використовують, змішуючи одну літеру з іншою" [8]. Таке плутання П.Житецький пояснює тим, що це пізніший момент звукових перетворень, який почався у звукові **ы** ще у старослов'янській мові, а саме – середнє **и** замість основного **и** та основного **ы**. Процес перетворення цих звуків належить не стільки до історико-лінгвістичного аналізу, скільки до фізіологічного. Автор припускає, що "вихідним моментом у розвитку середнього **и** була потреба розрізнити у вимові основне **и** і секундарне **ы**; але, відходячи у вимові від широкого **ы**, основне **и** наблизилось б до секундарного **і**, що походить із **о** та **е**, а також **і**, що походить із **h**. У таких умовах мав з'явитися звук змішаний, не схожий на **ы** російське та на **ы** польське, ні на **і** в чистому своєму вигляді. Таким чином з'явилося середнє українське **и**, порівняно з основним **и** та основним **ы**. Цей звук більш пізній саме тому, що змішаний" [9].

Середнє **и** не отримало в українській писемності нової літери, тому що розвинулося пізно на ґрунті живої української мови; можливо, саме через це воно не привернуло до себе серйозної уваги писарів. Вони, як ми знаємо, в епоху XVII–XVIII ст. не дотримувалися зразків народної мови, але й не могли на письмі боротися з нею. Отже, нормою для української мови XVII–XVIII ст. була вимова українського **и** як звука передньо-середнього ряду і середньо-високого підняття, проте відповідної однієї графемі, за якою закріплювався цей звук, не було. Очевидно, що звук [и] почав передаватися послідовно літерою **и** пізніше, після виходу граматики О.Павловського (1818) та використання

фонетичного принципу правопису журналом "Основа".

3. Плування літер і та и. У досліджених пам'ятках засвідчене також постійне плування літер і та и на позначення українського звука [i]. Словоформ з уживанням літер і та и приблизно однакова кількість: *Сергія* (ЖС-2, 531 зв.); *Сергия* (529); *Васіліна* (531); *Василию* (525 зв.); *імя* (520); *имя* (522 зв.); *Кієвъ* (562); *Кієва* (539 зв.); *мудрії* (518); *мудрии* (525); *кіяне* (531); *кіями* (531 зв.).

Вживання літери і на позначення українського звука [i] було неунормованим, хоча відомо, що літера і асоціювалась у свідомості із звуком [i], а літера и залишалась у використанні за традицією, тим більше, що досліджувані тексти репрезентують традиційну релігійну літературу. Але факти плування свідчать про те, що і отримує вже власне фонетичне значення, тому що и "стверділо".

П.Житецький зазначав, що "рідкісною особливістю української мови є перевага [i] над усіма голосними звуками. У жодній слов'янській мові не знайдеться такої частотності використання цього звука" [10]. Окрім етимологічного [i], в українській мові є звук [i], що походить із колишнього звучання літери ѣ, а також звук, утворений унаслідок переходу етимологічних о та е в і у новозакритому складі.

4. Графічне варіювання літери ѣ та її фонетичне значення. Від початку свого існування літера ѣ позначала на письмі дифтонги [a+i], [i+a], [e+i] або [i+e]. Старе дифтонгічне звучання ѣ збереглося у північних українських говорах. Про це свідчить "Атлас української мови", том 1. Саме аргумент дифтонгічного звучання ѣ висувають учені, коли говорять про прабатьківщину слов'ян, локалізуючи її в українському Поліссі. У XVII ст. багато пам'яток констатують заміну ѣ на е. Але поступово в українській мові починає панувати змішування ѣ та е. П.Житецький зазначав, що навіть коли ѣ вимовлявся як [i], грамотні люди ніяк не могли впоратись із його написанням, тому що був сильний білоруський, російський, польський і навіть чеський вплив. Вони писали ѣ як ѣ (староболгарськоб), як і (українською) або як е (білоруською). "У такому непослідовному вигляді прийшло до нас написання літери ѣ у південноруських творах XV–XVI ст." [11]. У XVII ст. Мелетій Смотрицький спробував покласти край цьому різнописанню і вивести правопис із хаосу. У своїй славнозвісній праці "Грамматіки Славенскиѣ правилное свнтаѣма" (Єв'є, 1619) він зазначає, що е і є, и та і, ы та ѣ використовуються не за правилами, а як заманеться писарям. Учений скаржиться на змішування літер, які, на його думку, повинні мати фіксоване вживання. Хоч у своїй граматиці Мелетій Смотрицький оберігає традиційне старослов'янське написання від народних впливів, але, треба зазначити, українські письменники в сер. XVII ст. надають перевагу

літері і для позначення українського звука [i], а не літері ѣ. За спостереженням П.Житецького, поступово складається враження, що етимологічно правильно буде використовувати і замість ѣ" [12].

У досліджуваних текстах 87% написань – це написання з ѣ: *пѣснь заспѣваймо* (ЗЖА, 2 зв.); *мѣсца, мѣсце* (ЗЖА, 10); *хлѣбъ* (ЗЖА, 15); *дѣвица* (ЗЖА, 23); *нѣвець* (ЗЖА, 24); *нѣчого* (ЗЖА, 38); *себѣ* (ЖС-2, 517 зв.); *тобѣ* (518); *заповѣдей* (517 зв.); *всѣх* (529); *Кієвѣ* (521); *рѣку* (517 зв.); *вѣри* (520 зв.); *вѣтер* (531); *Днѣпра* (531); *Глѣба* (532). Немає сумніву, що в цих словах ѣ читався як український звук [i].

Літера і або її відповідник літера и вживаються у значенні [i] на місті ѣ у 10% словоформ: *соби* (ЖС-2, 532); *тоби* (520 зв.); *Кієві* (539 зв.); *оповидала* (520).

У 3% словоформ замість ѣ та і (и) засвідчене написання літери е: *девица* (ЗЖЛ, 23); *тебе* (ЖС-2, 518); *всей* (529 зв.).

Як бачимо, у свідомості писарів залишилося традиційне знання про вживання літери ѣ, але, будучи носіями живої розмовної мови, вони подекуди допускають відбиття у своїх текстах випадків українського переходу ѣ в і. Та й нормативною на той час, як зазначають дослідники, була вимова ѣ як [i]. В українському правописі з'явилась всі підстави для занепаду літери ѣ, яка відбивала той самий звук, що й літера і.

Традиція використання літери і на позначення ѣ та літери и – для позначення українського и виявилась історично прогресивною.

Отже, формування фонетичного принципу українського правопису – процес тривалий. Він почав ще в давньоруську епоху, коли живомовні фонетичні елементи почали потрапляти у книжні тексти. Традиційний кириличний правопис характеризувався своєю консервативністю, тому відбиття на письмі живомовних рис і введення в орфографію нових літер було першим кроком до становлення українського правопису на фонетичній основі. Відбиття на письмі численних звукових змін спричинило значні труднощі з передачею на письмі цілого ряду звуків.

Вищерозглянуті тексти рукописних пам'яток показують, що впродовж усієї історії української мови приголосні звуки [g] та [r] розрізнялися як фонетично, так і орфографічно. І вилучення із сучасного українського правопису літери г, яка використовується для передачі проривного приголосного в іншомовних словах та для відбиття діалектного мовлення, є неправомірним.

Для відбиття українського звука [и] у староукраїнській орфографічній традиції узвичаїлася літера и, а для голосного [i] – літера і; решта ж графем занепали. Саме такий спосіб передачі цих голосних звуків зберігає і сучасний український правопис, в основі якого лежить фонетичний принцип написання.

Умовні скорочення назв джерел

АК – Актова книга Остерської сотенної канцелярії Київського полку, 1699–1763. Зберігається в РКП ЦДІА України у Києві, ф. 64, оп. I, зб. 94.

БГД – Бесіди Григорія Двоєслова на Євангеліє, др. пол. XIII ст. Зберігається в Рос. НБ, шифр ПОГОД 70.

- ЄХ – Холмське Євангеліє, кін. XIII ст. Зберігається в Рос. НБ, шифр РУМ 121.
ЖС-2 – Книга житій святих, кін. XVII – поч. XVIII ст. Зберігається в Інституті рукописів НБУ ім. Вернадського, шифр 370п/155.
ЗЖА – Збірка житій, апокрифів, віршів, пісень та ін., поч. XVIII ст. Зберігається в Інституті рукописів НБУ ім. Вернадського, шифр 209м/20.
ЗЖЛ – Збірка житій, легенд, апокрифів, оповідань тощо, XVII ст. Зберігається в Інституті рукописів НБУ ім. Вернадського, шифр І.2735.
КЖС – Книга житій святих, др. пол. XVII ст. Зберігається в Інституті рукописів НБУ ім. Вернадського, шифр 287П/1266.

Література

1. Півторак Г.П. Українці: звідки ми і наша мова. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 104.
2. Там само.
3. Shevelov G.Y. The Historical Phonology of Ukrainian Language. – Heidelberg, 1979. – P. 355.
4. Історія української мови. Фонетика / М.А.Жовтобрюх та ін. – К.: Вища школа, 1979. – С. 6.
5. Руська правопись зі словарцем. – Львів: Наклад цісарського королівського вид-ва книжок шкільних у друкарні Наукового товариства ім. Тараса Шевченка. – С. 14.
6. Rudnucki J.B. Г – a Proscribed Letter in the Soviet Union. – Winnipeg, 1970. – 14 p.
7. Житецький П.Й. Очерк звуковой истории малорусского наречия. – Изд-во Ун-та св. Владимира, 1876. – С. 154–155.
8. Семигоновський М. Правописание российское с предварительным наставлением о произношении букв, о складах и о чтении из разных грамматик и новейших о правописании правил Киевской академии учителям Максимом Семигоновским собранные. – М., 1794. – С. 7.
9. Житецький П.Й. Очерк звуковой истории малорусского наречия. Изд-во Ун-та св. Владимира, 1876. – С. 143.
10. Там само. – С. 84.
11. Там само. – С. 100.
12. Там само. – С. 106.

TRADITIONS FOR FORMATION OF PHONETIC PRINCIPLE OF UKRAINIAN SPELLING (BASED ON THE HANDWRITTEN MEMORIALS OF THE END OF XVII-XVIII CENTURIES)

T.L. Vidajchuk

The article investigates hand-written materials of XVII–XVIII centuries, peculiarities of formation and graphic realization of sounds in the Ukrainian language in comparison with phonetic tradition.